

เสด็จประพาสต้น: การบันทึกกิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจ ของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕

พรรณราย ชาญศิริณ^๑

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษา พระราชนิพนธ์ **เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒** ในแง่การบันทึกกิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยเฉพาะความหมายทางวัฒนธรรมของกิจกรรมแต่ละอย่าง การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกที่ชนชั้นนำสยามรับเข้ามาปฏิบัติแสดงถึงการตระหนักเรื่องความศิวิไลซ์ที่เริ่มก่อตัวในยุคนั้น กิจกรรมที่ปรากฏใน **เสด็จประพาสต้น** ได้แก่ การถ่ายรูป การปรุงและรับประทานอาหาร การท่องเที่ยวสำรวจตามสถานที่ต่าง ๆ การชมสิ่งของและคนที่มีลักษณะพิเศษ การชมละครนอกวง การปฏิสัมพันธ์กับราษฎร รวมทั้งการปลอมพระองค์และบรรยากาศการรับเสด็จ การเสด็จประพาสต้นนี้ยืนยันสถานภาพของชนชั้นนำซึ่งแตกต่างกับคนกลุ่มอื่นในสังคม ผ่านกิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจที่ปฏิบัติระหว่างการเดินทางรวมทั้งการเสด็จประพาสต้นเองในฐานะกิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจแบบใหม่ที่สงวนไว้สำหรับชนชั้นนำเท่านั้น

คำสำคัญ: เสด็จประพาสต้น, การพักผ่อนหย่อนใจ, ชนชั้นนำสยาม

^๑ นักศึกษาระดับดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร; อาจารย์ประจำภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

Sadet Praphatton: Recreational Activities of Siamese Court Elites during the Reign of King Chulalongkorn

Phannarai Chanhiran^b

Abstract

This article aims to study *Sadet Praphatton*, a personal account of a recreational journey during the reign of King Chulalongkorn. The analysis focuses on the cultural meaning of certain recreational activities. Siamese elites adopted Western recreational practices to implement the emerging concept of civilization. *Sadet Praphatton* includes description of various recreational activities and entertainment: photography; cooking and eating; experiencing exotic places, things and people; watching performance; engaging in conversation with commoners; self-disguise, and welcoming events. These recreational journeys enhanced the status of Siamese elites as distinguished from people of other social groups. Such recreational journeys *per se* were a new recreational activity exclusively consumed by the elites.

Keywords: *Sadet Praphatton*; recreation; Siamese elites

^b Ph.D. Student, Department of Thai, Faculty of Arts, Silpakorn University, Thailand; Lecturer, Department of Literature, Faculty of Humanities, Kasetsart University, Thailand

ความนำ

ในช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ เพื่อตรวจราชการและเพื่อให้ทรงพระเกษมสำราญ ทั้งยังแสดงถึงความเจริญของบ้านเมือง เนื่องจากหลายครั้งเป็นการเสด็จพระราชดำเนินเพื่อไปเปิดสถานีรถไฟแห่งใหม่ นอกจากนี้ยังมีการเสด็จแวะเยี่ยมราษฎรในหัวเมืองต่าง ๆ ระหว่างทางเสด็จพระราชดำเนินไปและกลับจากต่างประเทศอีกด้วย การเสด็จพระราชดำเนินทุกครั้งจะมีการตระเตรียมการรับเสด็จและทรงงานในฐานะ “พระเจ้าแผ่นดิน” ทุกครั้ง การเสด็จเหล่านี้เกิดขึ้นก่อนการเสด็จ “ประพาสต้น” ซึ่งเกิดขึ้นในเวลาต่อมาเมื่อมีพระราชประสงค์จะเป็น “นักท่องเที่ยว” ให้ได้ทรงสำราญพระราชหฤทัย (กัญจิกาศรีอุดม, ๒๕๕๘: ๙) พระราชประสงค์ในการเสด็จประพาสต้นจึงแตกต่างไปจากการเสด็จพระราชดำเนินครั้งอื่น ทั้งนี้ก็เพื่อให้ทรงสำราญพระราชหฤทัยหรืออีกนัยหนึ่งคือการพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามนั่นเอง

เสด็จประพาสต้น พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ เป็นการบันทึกการประพาสต้นครั้งที่สอง ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) การเสด็จประพาสต้นเป็นการเสด็จประพาสตามหัวเมืองในประเทศอย่างคนสามัญ อันเป็นเอกลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสต้นเป็นการเสด็จไปเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ โปรดให้จัดการที่เสด็จไปให้ง่ายยิ่งกว่าเสด็จไปประพาสเพื่อสำราญพระราชอิริยาบถอย่างสามัญ คือ ไม่ให้มีท้องตราสั่งหัวเมือง ให้จัดทำที่ประทับแรม ณ ที่ใด ๆ สุดแต่จะพอพระราชหฤทัยที่จะประทับที่ไหนก็ประทับที่นั่น บางทีก็ทรงเรือเล็กหรือเสด็จโดยสารรถไฟไป มิให้ใครรู้จักพระองค์

การเสด็จประพาสต้นครั้งแรกเมื่อ ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) นายทรงอาณุภาพ^๖ ได้เขียนจดหมายเล่าเรื่องประพาสต้นครั้งนี้ไว้โดยพิสดาร การเสด็จครั้งนี้สนุกกว่าที่เคยเสด็จไปสำราญพระราชอิริยาบถแต่ก่อนมา และยังเป็นประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองได้อีกสถานหนึ่ง เพราะเสด็จเที่ยวประพาสปะปนไปกับหมู่ราษฎรเช่นนั้น ได้ทรงทราบ

^๖ พระนามของสมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพที่ใช้คำพรางไว้ในจดหมายนายทรงอาณุภาพ

คำราชฎกรรพาทูลปรารภกิจสุขทุกข์ ซึ่งไม่สามารถจะทรงทราบได้โดยทางอื่นก็มาก ด้วยเหตุนี้อีกสองปีต่อมาคือ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) จึงเสด็จประพาสต้นอีกครั้งคราวหนึ่ง พบสำเนาจดหมายเหตุเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวินิจฉัย โดยดำรัสให้องค์หญิงน้อยทรงเขียนไว้ในเวลาสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ เป็นตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายใน อยู่ในเวลาเมื่อเสด็จประพาสคราวนั้น จึงประทานสำเนามายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร จึงประทานสำเนามายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร

การเสด็จประพาสต้นนี้เป็นการพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกที่เริ่มเข้ามา หลังรับอิทธิพลตะวันตก ดังที่วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ (๒๕๔๙: ๖๐, ๑๕๐) กล่าวไว้ว่า แรกเริ่มการพักผ่อนหย่อนใจนี้เพื่อตอบสนองเวลาว่างที่เกิดขึ้นในแต่ละวันและเพื่อความสนุกสนาน ต่อมาชนชั้นนำสยามได้ใช้กิจกรรมดังกล่าวเพื่อแสดงถึงความศิวิไลซ์ และแพร่หลายจากชนชั้นนำสู่กลุ่มคนอื่น คือ คหบดีที่มีฐานะซึ่งเข้ามามีบทบาทเทียบเคียงกับชนชั้นนำในสังคม แสดงถึงความเปลี่ยนแปลงของสังคมสยามสู่สังคมแบบใหม่ที่มีคนกลุ่มใหม่เข้ามามีบทบาทในสังคมควบคู่ไปกับชนชั้นนำ เมื่อพิจารณาการพักผ่อนหย่อนใจแต่เดิมนั้นคือการพนัน เช่น หวย การเล่นโป่ ถั่ว โพงงาในบ่อน หรือการเล่นพนันชนไก่ ชนนกเขา ชนปลากัด ชนปลาเข็ม เป็นต้น จนมีการออกกฎหมายห้ามการพนันรวมถึงการสำรวจจำนวนบ่อนในพระนคร (วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ, ๒๕๔๙: ๒๗-๒๘) แสดงถึงความเฟื่องฟูของการพนันในสังคมสยามเพื่อตอบสนองความต้องการของคนในสังคมที่มีมากขึ้น

การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกที่เข้ามาสู่สยามตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ มีรูปแบบและแนวคิดต่างกับการพักผ่อนแบบจารีต เช่น การเดินทางเปลี่ยนอากาศที่อ้างศิวา การเสด็จประพาสเปลี่ยนอากาศที่เขาสามมุขและเกาะสีชัง ชลบุรี หรือการสร้างพระนครคีรีที่เพชรบุรีเพื่อเป็นพระราชวังที่พำนักของรัชกาลที่ ๔ ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในสังคมสยาม เพราะเริ่มมีแนวคิดเกี่ยวกับสุขภาพเข้ามาเกี่ยวข้อง (วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ, ๒๕๔๙: ๕๕-๕๖) เสด็จประพาสต้น ในรัชกาลที่ ๕ จึงเป็นการเปลี่ยนแปลงแนวคิดเกี่ยวกับการเดินทางของชนชั้นนำสยามในอดีต ลักษณะของการพักผ่อนหย่อนใจที่ปรากฏใน **เสด็จประพาสต้น** คือ การถ่ายรูป ซึ่งเป็นการใช้สิ่งประดิษฐ์สมัยใหม่ของตะวันตก รวมทั้งการพักผ่อนตากอากาศ เพราะเชื่อว่า

สามารถรักษาสุขภาพได้เป็นอย่างดี ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่อง **ไกลบ้าน** ที่รัชกาลที่ ๕ เสด็จไปพักผ่อนที่ประเทศยุโรปในครั้งที่ ๒ เพื่อรักษาพระวรกาย ตามคำแนะนำของแพทย์

พระราชนิพนธ์ **ไกลบ้าน** เป็นหนังสือคู่มือนำเที่ยว (guidebook) ทวีปยุโรปที่เก่าแก่ที่สุดเล่มหนึ่งของไทย เมื่อพิจารณามุมมองด้านการท่องเที่ยวจะพบว่า **ไกลบ้าน** เป็นกระจกสะท้อนประสบการณ์และความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวของปัญญาชนชาวไทยเมื่อ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา การเสด็จพระราชดำเนินไปเยือนต่างประเทศของรัชกาลที่ ๕ ถึงสองครั้งคือ เมื่อ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) และ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) มีพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์เล่าถึงประสบการณ์ต่าง ๆ ที่ได้ทอดพระเนตรตลอดจนพระราชวินิจฉัยพระราชทานกลับมายังประเทศไทย

อรรถพรณ ศรีอุตม (๒๕๔๔: ๙๐-๙๑) กล่าวว่าหากเปรียบเทียบการเสด็จพระราชดำเนินไปเยือนยุโรปทั้งสองครั้งจะพบว่ามีความมุ่งหมายในการเดินทางต่างกัน ครั้งแรกเป็นช่วงที่ประเทศกำลังประสบปัญหาวิกฤตด้านการเมืองระหว่างประเทศ รัชกาลที่ ๕ เสด็จไปเพื่อเจริญสัมพันธไมตรี เป็นการไปทำงาน ส่วนครั้งที่ ๒ นั้นเป็นการไปเพื่อรักษาพระพลานามัยตามคำแนะนำของแพทย์โบเมอร์ แพทย์ในกรมทหารเรือ ผู้ทำหน้าที่แพทย์หลวงประจำพระองค์ในขณะนั้น และยังทรงมีโอกาสปฏิสนธิการกับกษัตริย์ และขุนนางสำคัญในยุโรปที่ทรงคุ้นเคยอยู่ก่อนรวมทั้งพระราชโอรสที่เสด็จไปทรงศึกษาอยู่ในยุโรปหลายพระองค์ การไปในครั้งนี้จึงเป็นการเดินทางเพื่อรักษาสุขภาพและเพื่อแสวงหาความสุขสำราญเป็นสำคัญ ขณะเดียวกันก็เป็นการเดินทางเพื่อเยี่ยมเยือนญาติมิตรด้วย ส่วนครั้งแรกเป็นการปฏิบัติพระราชภารกิจเพื่อประเทศชาติเป็นหลัก **เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒** เกิดขึ้นก่อนการเสด็จไกลบ้าน จึงเปรียบเสมือนการพักผ่อนอิริยาบถในประเทศก่อนเดินทางออกนอกประเทศ เสด็จประพาสต้นนี้มีการผสานทั้งการไปทำงานและการพักผ่อนอีกด้วย ดังจะได้อธิบายต่อไป

การพักผ่อนหย่อนใจนี้เป็นการแสดงออกถึง “ความศิวิไลซ์” ทั้งยังสัมพันธ์กับการท่องเที่ยวและแนวคิดเรื่องสุขภาพ พระราชนิพนธ์ **เสด็จประพาสต้น** นี้ยังสัมพันธ์กับการปกครองที่พระองค์ทรงใช้การเสด็จเป็นการส่วนพระองค์เพื่อเยี่ยมราษฎรตามสถานที่ต่าง ๆ เพื่อถามทุกข์สุขอีกด้วย พระราชนิพนธ์เรื่องนี้เป็นวรรณกรรมท่องเที่ยว

รูปแบบใหม่ที่มีการบันทึกไว้ มีลักษณะคล้ายนิราศที่แต่งเป็นร้อยกรอง แต่ **เสด็จประพาสต้น** พระราชนิพนธ์ด้วยร้อยแก้ว และยังมัลักษณะของการจดบันทึก รายวันเหมือนไดอารี่ของตะวันตก แสดงถึงการรับรูปแบบการเขียนใหม่นี้เข้ามาใช้กับการบันทึกการท่องเที่ยวของชนชั้นนำสยาม

มีผู้ศึกษาพระราชนิพนธ์ **เสด็จประพาสต้น** ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและการศึกษาเกี่ยวกับการพักผ่อนหย่อนใจไว้ส่วนหนึ่ง จำแนกได้เป็นสองกลุ่มคือ ๑) การศึกษาพระราชนิพนธ์ **เสด็จประพาสต้น** งานศึกษาในกลุ่มนี้มีผลงานของ สุภัญญา สุขฉายา (๒๕๔๖) “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะนักคติชน” โดยพบว่าพระองค์ทรงเป็นนักมานุษยวิทยาและนักคติชน เมื่อเสด็จประพาสพระองค์ทรงมีความสนพระราชหฤทัยเกี่ยวกับนิทานพื้นบ้าน การเก็บข้อมูลของพระองค์เหมือนกับนักคติชนคือเก็บจากหลายคนแล้วนำมาสอบถามกัน ทั้งยังมีการแสดงความคิดเห็นส่วนพระองค์ มีทั้งข้อวิจารณ์ ข้อมูลสั้น ๆ หรือการโยงเปรียบเทียบกับข้อมูลแบบเดียวกันที่ทรงมีความรู้เดิม พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยในประเพณี การแสดง ละคร นิทาน เพลง การละเล่น ความเชื่อ พิธีกรรม ทัศนกรรม และชนกลุ่มน้อยพื้นบ้าน สิ่งที่พระองค์ทรงรวบรวมไว้เป็นบันทึกข้อมูลประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ดีที่สุด และไม่มีผู้ใดบันทึกเช่นนี้

อาทิตยา พงศ์ไพบูลย์ (๒๕๕๓) ได้ศึกษา **คุณค่าของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** โดยเน้นศึกษาในด้านเนื้อหาและกลวิธีการประพันธ์จากพระราชนิพนธ์ ๑๓ เรื่อง คุณค่านอกจากการบันทึกเรื่องราวส่วนพระองค์แล้ว ยังมีเรื่องราวที่ทรงพบเห็น การเสนอความรู้ที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติม ตลอดจนพระราชหัตถ์ต่อเรื่องต่าง ๆ เช่น สะท้อนวิถีชีวิตของชนชั้นปกครองและราษฎร ได้รับความรู้ด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปะ ภาษาและวัฒนธรรม เข้าใจความคิดของผู้บันทึก และเป็นแหล่งรวบรวมความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นในรัชสมัยของพระองค์ ด้านกลวิธีการประพันธ์ช่วยให้เนื้อหาที่เป็นประโยชน์ชัดเจนและน่าสนใจยิ่งขึ้น เนื่องจากทรงใช้กลวิธีการนำเสนอที่หลากหลาย ได้แก่ มีการนำเสนอข้อมูลอย่างละเอียด มีการอ้างอิงข้อมูลหลักฐานลายลักษณ์และบุคคล ส่วนกลวิธีทางภาษาทรงใช้ถ้อยคำสำนวนที่กะทัดรัดตรงไปตรงมา แต่ชัดเจน สละสลวย ทำให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวได้ง่าย มีการสรรคำที่เหมาะสม นอกจากนี้ยัง

ทรงใช้วิธีการทางวรรณคดีหลายชนิด เช่น การใช้ภาพพจน์และการแทรกคำประพันธ์ ทำให้เกิดความเพลิดเพลิน ด้วยเนื้อหาและกลวิธีที่ความผสมผสานระหว่าง ความเป็นส่วนตัว ความเป็นกันเอง และความเป็นทางการ ทำให้พระราชนิพนธ์ชุดนี้ มีคุณค่าครบทุกด้านและน่าสนใจชวนติดตาม

งานศึกษาอีกเรื่องหนึ่งเป็นผลงานของ สุภาพร คงศิริรัตน์ (๒๕๕๓) ผู้วิจัย เรื่อง **การศึกษาพระโลกทัศน์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา** จากพระราชหัตถเลขาจำนวน ๒๒ เรื่อง พบว่าพระโลกทัศน์ของพระองค์เกิดจากการผสมผสานระหว่างภูมิหลังเกี่ยวกับความเชื่อที่เป็นรากฐานของสังคมไทย ได้แก่ การให้ความสำคัญกับสถาบันพระมหากษัตริย์ และพระพุทธศาสนากับอิทธิพลของตะวันตก ซึ่งเป็นผลมาจากการล่าอาณานิคมและการเสด็จประพาสต่างประเทศ พระโลกทัศน์นำไปสู่การปรับปรุงประเทศให้มีความทันสมัยในด้านต่าง ๆ ทั้งการปกครอง การศึกษา ศาสนา ต่างประเทศ เศรษฐกิจ สังคม และสาธารณประโยชน์ พระโลกทัศน์ของพระองค์ส่งผลให้ประเทศไทยอยู่รอดจนถึงปัจจุบันและยังปรากฏพระโลกทัศน์บางอย่างซึ่งแสดงถึงพระวิสัยทัศน์อันกว้างไกลอยู่ในปัจจุบัน คุณค่าของพระราชหัตถเลขาคือการเป็นคลังข้อมูลที่เก็บบันทึกโลกทัศน์ของผู้มีพณธิดาได้อย่างกว้างขวางลึกซึ้ง แสดงถึงการเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงธรรม ทรงพระปรีชาสามารถ ทรงมีความทันสมัยและพระวิสัยทัศน์กว้างไกล

๒) การศึกษาเกี่ยวกับการพักผ่อนหย่อนใจ วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ (๒๕๔๙) ศึกษา **การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. ๒๔๔๕-๒๔๗๕** โดยพิจารณาถึงการพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกชนิดต่าง ๆ ที่ชนชั้นนำของสังคมรับเข้ามา ได้แก่ กีฬา งานอดิเรก ละครพูด และการพักผ่อนตากอากาศ ชนนำสยามเริ่มรับการพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกเข้ามาเพื่อความสนุกสนานตอบสนองเวลาว่างที่เกิดขึ้นในแต่ละวัน ต่อมาชนชั้นนำสยามได้ใช้กิจกรรมเหล่านี้แสดงถึงความ “ศิวิไลซ์” เพื่อให้ตนเองเป็นที่ยอมรับของสังคม นอกจากนี้ชนชั้นนำสยามยังใช้การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกให้เป็นประโยชน์ในการปลูกฝังค่านิยมที่ดีต่อสังคมและเป็นการแสดงออกถึงความมั่งคั่ง การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกนี้แพร่หลายจากชนชั้นนำออกไปสู่คนกลุ่มอื่นในสังคม ได้แก่ คหบดีผู้มีฐานะที่เข้ามามีบทบาทในสังคมเทียบเคียงกับชนชั้นนำ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับการพักผ่อนหย่อนใจจึงแสดง

ให้เห็นว่า สังคมสยามได้กลายเป็นสังคมแบบใหม่ที่มีคนกลุ่มใหม่ ก้าวเข้ามามีบทบาทในสังคมควบคู่กับชนชั้นนำเดิม

จากที่ได้พิจารณาจากเอกสารและงานวิจัยจะพบว่าการศึกษาเกี่ยวกับพระราชนิพนธ์ **เสด็จประพาสต้น** ส่วนใหญ่มุ่งศึกษาคุณค่าด้านเนื้อหาและกลวิธีการประพันธ์เป็นหลัก จะมีมุมมองที่ต่างออกไปคือการศึกษาด้านคติชนวิทยา ผู้วิจัยพบว่ายังไม่มีการศึกษาพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ในมุมมองทางด้านสังคมศาสตร์เกี่ยวกับการพักผ่อนหย่อนใจ ประกอบกับการที่มีผู้ศึกษาเกี่ยวกับการพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามในด้านประวัติศาสตร์แล้ว ทำให้ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษา **เสด็จประพาสต้น** ในฐานะของการบันทึกการพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เสด็จประพาสต้น เป็นงานที่บันทึกการเดินทางของชนชั้นนำในยุคนั้นซึ่งมีลักษณะเป็นร้อยแก้ว มีการใช้สำนวนภาษาไม่เป็นทางการ ใช้คำแผลงและคำทับศัพท์ภาษาอังกฤษ รวมถึงการสอดแทรกอารมณ์ขัน ทั้งนี้เพื่อผ่อนคลายความเคร่งขรึมของพระราชหัตถเลขาที่มีลักษณะของการบันทึกมาสู่การบอกเล่าเหตุการณ์และเรื่องราวแทน สอดคล้องกับพระราชประสงค์ในการเสด็จประพาสต้นของพระองค์ที่ถือเป็นการเสด็จส่วนพระองค์ มิให้มีการจัดเตรียมสิ่งใดอย่างเป็นทางการ

การศึกษาวิเคราะห์คุณค่าด้านวรรณกรรมของพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ได้ปรากฏในงานศึกษาที่มาก่อนหน้า เช่น วิทยานิพนธ์ของอาทิมา พงศ์ไพบุลย์ (๒๕๔๗) ดังนั้น บทความนี้จึงมุ่งศึกษา **เสด็จประพาสต้น** โดยจะเน้นวิเคราะห์ความสำคัญทางสังคมและวัฒนธรรมของกิจกรรมการพักผ่อนหย่อนใจในหมู่ชนชั้นนำสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นหลัก โดยจะศึกษาวิเคราะห์เฉพาะพระราชนิพนธ์ **เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒** เมื่อ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) เพื่อให้เห็นบันทึกการเดินทางของชนชั้นนำสยามผ่านการบันทึกของผู้นำการเดินทางโดยตรง

ผู้เขียนจะศึกษาโดยใช้ **กรอบแนวคิด** เกี่ยวกับสังคมวิทยาของเวลาว่าง (sociology of leisure) ซึ่งกล่าวไว้ว่า เวลาว่าง หมายถึง การทำกิจกรรมอื่นนอกเหนือจากที่ปฏิบัติเป็นประจำในชีวิตประจำวัน เป็นกิจกรรมที่ก่อให้เกิดความสุขหรือความเพลิดเพลินเฉพาะบุคคล โดยจะศึกษาสองประเด็นสำคัญคือ **การศึกษา**

อย่างเป็นทางการ โดยจะศึกษาว่ารูปแบบของเวลาว่างต่างจากวงจรชีวิตอย่างไร การทำงานและการใช้เวลาว่างสัมพันธ์กันอย่างไร และการศึกษาในรูปแบบเฉพาะของการใช้เวลาว่าง เช่น การชมภาพยนตร์ การเล่นฟุตบอล หรือการเดินร่ำ อีกส่วนหนึ่งเป็นการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของเวลาว่างและบทบาทที่หลากหลายในสังคม เพราะในอดีตเวลาว่างดูจะไม่ค่อยมีความสำคัญ แต่ในปัจจุบันเวลาว่างได้รับการตระหนักว่าเป็นความต้องการหนึ่งของสังคมโดยเฉพาะสังคมตะวันตก (Scott, 2014: 415)

นอกจากนี้จะใช้กรอบการศึกษาเกี่ยวกับการพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตก (วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ, ๒๕๔๙) ซึ่งตรงกับคำว่า “recreation” หมายถึงสิ่งที่ทำในเวลาว่างเพื่อพักผ่อน โดยรวมหมายถึงกิจกรรมหรือการพักผ่อนหย่อนใจที่ทำในช่วงเวลาว่าง ซึ่งมีทั้งกีฬา งานอดิเรก ละครพูด และการพักผ่อนตากอากาศ กิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกนี้เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามรับเข้ามาเพื่อความสนุกสนานตอบสนองเวลาว่างที่เกิดขึ้นในแต่ละวัน ซึ่งในเวลาต่อมากิจกรรมเหล่านี้ปฏิบัติต่อมาเพื่อแสดง “ความศิวิไลซ์”

กิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามใน เสด็จประพาสต้น

เสด็จประพาสต้น เป็นการพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามที่มีวิถีปฏิบัติแตกต่างไปจากการเสด็จประพาสของชนชั้นนำไทยในอดีต การเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยก่อนหน้านั้นจะมีรูปแบบของพิธีการหรือเป็นทางการอย่างขบวนพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค การเสด็จแบบไม่เป็นทางการเพื่อพักผ่อนพระอิริยาบถเริ่มมีในสมัยรัชกาลที่ ๔ ที่มีการสร้างสถานที่เพื่อพักผ่อนหย่อนใจสำหรับชนชั้นนำ ส่วนการใช้เรือเล็กเสด็จอย่างไม่เป็นทางการนี้ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๕ แนวคิดของการพักผ่อนหย่อนใจแบบใหม่นี้สัมพันธ์กับสังคมวิทยาของเวลาว่างและการพักผ่อนหย่อนใจที่รับมาจากตะวันตก กล่าวคือ เป็นวิถีปฏิบัติของคนเมืองที่พักจากภาระหน้าที่การงานและออกไปหาสิ่งของที่ผิดแปลกและแตกต่างไปจากที่พบในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะป็นอาหาร สถานที่ ผู้คน รวมถึงบรรยากาศที่แปลกใหม่ ถือเป็น การหาความสุขในรูปแบบใหม่ที่เ็นอาจพบในชีวิตประจำวัน

พระราชนิพนธ์ **เสด็จประพาสต้น ครั้งที่ ๒** เป็นวรรณกรรมที่บันทึกกิจกรรม

พักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามในยุคนั้น ซึ่งสัมพันธ์กับการใช้เวลาว่างของชนชั้นนำสยามซึ่งออกไปนอกเมืองเพื่อสัมผัสกับบรรยากาศที่แปลกใหม่และวิถีปฏิบัติที่แตกต่างไปจากชีวิตประจำวัน ได้แก่ การถ่ายรูป การปรุงและรับประทานอาหาร การท่องเที่ยวสำรวจตามสถานที่ต่าง ๆ การชมสิ่งของและคนที่มีลักษณะพิเศษ การชมละครนอกวง การปฏิสัมพันธ์กับราษฎร การปลอมพระองค์และบรรยากาศ การรับเสด็จ ดังนี้

๑. การถ่ายรูป

กิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจอย่างหนึ่งที่ปรากฏใน **เสด็จประพาสต้น** คือ การถ่ายรูป ซึ่งมีทั้งการถ่ายรูปพระองค์และคณะที่เดินทางไปด้วยกัน ณ สถานที่ต่าง ๆ ตลอดจนการถ่ายรูปเพื่อบันทึกสถานที่และผู้คนที่ทรงพบ ดังตัวอย่างการถ่ายรูปเพื่อบันทึกสถานที่ต่างๆ คือ “วันที่ ๑๒ เวลาเที่ยงถึงวัดบ้านเกาะ...นิที่จะไปดูเรือแม่ปะ แต่เรียกเรือไม่ได้ เลยขึ้นบนบกถ่ายรูปที่ว่าการ...วันที่ ๑๓ ไปตลาดปากน้ำโพ ขึ้นริมห้างจีนสมบุญ **ถ่ายรูป** และชื่อของ ไปจนถึงบ้านยายจู้ซึ่งเป็นที่สุดของตลาด” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๖) แสดงถึงการถ่ายรูปที่ว่าการ และห้างจีนสมบุญของคณะเดินทาง

การถ่ายรูปเพื่อบันทึกเกี่ยวกับสายตระกูลของเมืองเพชรบุรีเป็นการเก็บรายละเอียดเกี่ยวกับผู้คนที่ทรงพบ มีการบันทึกไว้ว่าหลวงพิพิธอภัยผู้ช่วยซึ่งเป็นบุตรพระยากำแพง (อัน) นำดาบฝักทองมาถวายแก่พระองค์ พระองค์มอบให้เป็นพระแสงสำหรับเมืองให้ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชรรักษาไว้สำหรับใช้ในการพระราชพิธี แล้วจึงถ่ายรูปและอธิบายถึงสายตระกูลของเมืองกำแพงเพชรที่มาเฝ้าพระองค์อย่างละเอียดว่ามีทั้งสิ้น ๑๑๑ คน แต่มาเฝ้าไม่ครบหมด (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๕๓) พระองค์ทรงแจกแจงต้นตระกูลที่เก็บรักษาดาบฝักทองนี้ อย่างเป็นลำดับ และยังทรงรวบรวมรายชื่อของสายตระกูลนี้อย่างละเอียด เมื่อรวมกับการถ่ายรูปด้วยแล้วยิ่งทำให้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญยิ่ง

การถ่ายรูปถือเป็นกิจกรรมที่พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง มีอยู่ตอนหนึ่งกล่าวไว้ว่าพระองค์ทรงหมายจะถ่ายรูป แต่มีเวลาน้อย รวมทั้งมีราษฎรมาเข้าเฝ้าเป็นจำนวนมากจึงไม่สามารถถ่ายรูปที่ดีได้ ดังที่ว่า

“วันที่ ๑๖ สองโมงเช้าออกเรือมาถึงวัดบ้านเกาะ ลงเรือ
ประพาสไปขึ้นที่วัดหมายจะถ่ายรูปพระบวณแต่เวลาอยู่ข้าง
กระชัง คนคอยเฝ้ามากนัก ตั้งกล้องไมใครจะได้ เกะกะไปหมดเลย
ไม่ได้รูปดี วัดนั้นก็เป็นที่ลานใหญ่ ๆ มีอะไรตามเคยของวัด แต่ต้น
เต็งที่ เวลาจะกลับแจกเสมา แยกกันลงมาเกือบสะพานหัก”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๘)

จึงจะเห็นได้ว่าการถ่ายรูปเป็นกิจกรรมสำหรับการพักผ่อนหย่อนใจ
อย่างหนึ่งที่เป็นที่นิยมของชนชั้นนำสยามในยุคหนึ่ง การถ่ายรูปเป็นงานอดิเรกที่ชนชั้นนำ
รับเทคโนโลยีของตะวันตกเข้ามาใช้ ทั้งนี้เพื่อแสดงถึงความศิวิไลซ์ทั้งยังแสดงถึง
การแสวงหาความสุขของชนชั้นนำที่แตกต่างกับคนกลุ่มอื่น ๆ ในสังคมในยุคนั้น

การถ่ายรูปและการใช้กล้องถ่ายรูปนี้ยังมีความหมายมากกว่าการพักผ่อน
หย่อนใจ ภาพถ่ายและการถ่ายภาพของชนชั้นนำมีความหมายบางอย่างแฝงอยู่คือ
กล้องถ่ายรูปมิใช่เพียงเครื่องมือในการบันทึกความจริงเท่านั้น แต่เป็นการสร้าง
ความหมายหรือความจริงให้กับสิ่งนั้น ๆ การถ่ายรูปและกล้องถ่ายรูปจึงเป็นเครื่องมือ
สำคัญในการกำหนดความหมายบางอย่างตามที่ผู้ถ่ายต้องการ (Suwannakij, 2013:
231-232) การจัดวางภาพให้อยู่ใน “เฟรม” หรือแม้แต่การเลือกบันทึกวัตถุ บุคคล
หรือสถานที่ จึงมีความหมายเฉพาะทั้งสิ้น นัยสำคัญเช่นนี้จะปรากฏอีกครั้งในหัวข้อ
การชมสิ่งของและคนที่มีลักษณะพิเศษซึ่งมีการถ่ายรูปคนงามเมืองกำแพงเพชร
ไว้ด้วย

๒. การปรุงและรับประทานอาหาร

การรับประทานอาหารของชนชั้นนำสยามใน **เสด็จประพาสต้น** ถือเป็น
วิถีปฏิบัติที่แตกต่างไปจากกิจวัตรประจำวัน กล่าวคือ การปรุงอาหารนอกวัง และ
การที่พระมหากษัตริย์ร่วมเสวยพระกระยาหารกับราษฎร เพื่อนต้นหรือสหายหลวง

การปรุงอาหารนอกวังนี้ ปรากฏตลอดการเดินทาง ยกตัวอย่างเช่น “จึงจอด
ทำกับข้าวที่แพซุงใกล้คลองตะเคียน เป็นกับข้าวปัจจุบัน มีปลาแห้งผัดไข่เจียว แกงกะทิ
สำเร็จอาหารก็อร่อย” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๒๔)

แม้ตัวอย่างที่ยกมานี้จะเป็นการปรุงอาหารโดยชาววังเอง หากแต่บรรยากาศและความเคร่งครัดของพิธีการได้ลดน้อยลง รวมทั้งได้เพิ่มรสชาติในการเสวยพระกระยาหาร และการรับประทานอาหารแก่ชนชั้นนำด้วย หากมีโศกโศกทำอาหารถวายก็จะทรงเสวยฯ ณ สถานที่นั้น ตัวอย่างเช่น ตอนที่คณะสหายหลวงหรือพวกชาวบ้านที่ทรงคุ้นเคยทำอาหารถวายพระองค์ ดังที่ว่า “จุดเรือที่แพพระยาสุรสีห์ ซึ่งเลื่อนขึ้นมาไว้ใต้สะพาน แล้วยังมีพวกสหายหลวงมาเลี้ยงขนมจีน เลี้ยงหมี่ แต่ตึกเสียเต็มทีอ้อมด้วยแจกหีบเงินและผ้าห่ม วันนั้นนอนตึก” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๒๗) จากตัวอย่างที่ยกมานี้แสดงให้เห็นว่าการเปลี่ยนสถานที่ในการปรุงอาหารและการรับประทานอาหารของชนชั้นนำนี้ถือเป็นการพักผ่อนหย่อนใจที่ก่อให้เกิดความสุขได้รูปแบบหนึ่ง ไม่ต่างกับการเที่ยวพักผ่อนแบบ “โฮมสเตย์” ในปัจจุบัน

พระองค์ยังทรงแสดงความรู้สึกเกี่ยวกับการเสวยผลไม้แถบบ้านหัวดวงวารสชาติอร่อย “แถบนี้แดงไทยอร่อย กินทั้งวานและวันนี้” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๙) การใช้ภาษาที่เป็นกันเอง สื่อความตรงไปตรงมา และแสดงอารมณ์ความรู้สึกส่วนพระองค์นี้สื่อถึงความเพลิดเพลินและความสุขได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ ยังกล่าวได้ว่าการเปลี่ยนสถานที่ในการปรุงอาหารและการเสวยพระกระยาหารรวมทั้งประเภทของพระกระยาหารนี้ ส่งผลให้ทรงเจริญพระกระยาหารได้เป็นอย่างดี ถือเป็นการพักผ่อนหย่อนใจที่ให้ความเพลิดเพลินและความสุขต่างกับการประทับในเขตพระราชฐาน

๓. การท่องเที่ยวสำรวจตามสถานที่ต่าง ๆ

การเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ นี้มีทั้งการท่องเที่ยวตลาด ห้างร้าน วัด หรือสิ่งก่อสร้างทั้งเก่าและใหม่ ลักษณะเช่นนี้คล้ายกับนิราศ ที่มีการบันทึกและวิพากษ์วิจารณ์สิ่งที่พบระหว่างเดินทาง

การเสด็จสำรวจวัดต่าง ๆ นี้มีสิ่งทีพระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยคือชื่อวัด พระองค์ทรงสอดแทรกอารมณ์ขันว่าชื่อวัดแถบที่เสด็จนั้นจำยาก ยกตัวอย่างเช่น “แต่ชื่อวัดยิตยวจนพระหนุ่ม ๆ ในวัดก็จำไม่ได้ตลอดคือ ช่องลมวารินศรัทธาราม เป็นเช่นนี้ไปทั้งนั้น” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๔๐) หรือ

“ครั้นเข้าไปใกล้ดูคนตะเกียกตะกายกันหนักขึ้น จนต้องยอมขึ้นวัด วัดนี้เรียกชื่อสามัญว่า วัดเขาติน แต่ชื่อตั้งหฺรุมากจนจำไม่ได้ต้องจดว่า “วัดพระหน่อธรณินทรใกล้วารินคงคารา”” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๕๕) พระอารมณฺ์ชั้นของพระองค์เช่นนี้ทำให้พระราชหัตถเลขาเรื่องนี้มีความเป็นกันเองและผ่อนคลายจากความเคร่งขรึมสมกับพระราชประสงค์ของพระองค์ในการเสด็จประพาสต้นเพื่อผ่อนคลายพระอิริยาบถเป็นสำคัญ และยังบันทึกการเดินทางของชนชั้นนำสยามเพื่อหาความสุขจากการท่องเที่ยวตามวัดต่าง ๆ อีกด้วย

นอกจากชื่อวัดแล้วพระองค์ยังทรงบันทึกความรู้ในเชิงโบราณคดีประกอบพระบรมราชวินิจฉัย ขณะสำรวจวัดต่าง ๆ ทั้งเก่าและใหม่ ยกตัวอย่างเช่นตอนที่ทรงแวะที่วัดพระยีน

“มีสะพานข้ามคู เสาล้วนแต่ศิลาแลงทั้งนั้น วิหารใหญ่ด้านหน้าจะโตกว่าวัดสุทัศน์ แต่ไม่มีอะไรหลงเหลือเลย นอกจากพระเศียรพระเล็ก ๆ น้อย ๆ ชั้นกลางเห็นจะเป็นวิหารยอดจัตุรมุข แต่สูงใหญ่เหลือเกิน मुखหน้าเป็นพระเติน मुखหลังเป็นพระยีน मुखซ้ายเป็นพระนอน मुखขวาเป็นพระที่นั่ง ที่มุมปั้นเป็นรูปนารายณ์ขี่ครุฑใหญ่มาก จะรับหลังคาอย่างไรมาคิด”

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๔๘)

การให้ความรู้ด้านโบราณคดีทั้งด้านโบราณสถานและโบราณวัตถุนี้ปรากฏอยู่ตลอดเรื่อง

นอกจากด้านโบราณคดีแล้วพระองค์ยังทรงสอดแทรกแนวคิดด้านวิทยาศาสตร์เกี่ยวกับการพิสูจน์ของเท็จจริงของสิ่งต่าง ๆ ยกตัวอย่างเช่น เรื่องราวเกี่ยวกับการพูดคุยกับพระนอนที่อ่างทอง รัชกาลที่ ๕ ได้พบกับบุคคลที่เคยพูดคุยกับพระนอนได้ความว่าพระนอนบอกตำรายา มีการพิสูจน์พระพูดได้ด้วยวิธีต่าง ๆ สะท้อนความนิยมของยุคสมัย แม้แต่พระครูปาโมกข์มุณี แห่งวัดป่าโมก เมืองอ่างทอง ก็ยังต้องพิสูจน์หลายวิธี จนเห็นว่าเป็นความจริงจึงมีลิขิตถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเพื่อถวายรายงานเกี่ยวกับปรากฏการณ์ดังกล่าว

การสำรวจสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ปรากฏในตอนที่ทรงอธิบายถึงชื่อของวังพระธาตุว่า “เป็นชื่อของชาวเรือตั้ง วังไม่ได้แปลว่าบ้าน แต่แปลว่าห้วงน้ำ พระธาตุนั้นก็คือพระธาตุซึ่งตั้งอยู่ตรงวังนั้น” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๔๒) ตอนต้นเป็นการให้ความรู้เกี่ยวกับชื่อและประวัติสถานที่ และยังกล่าวถึงลักษณะของพระธาตุว่าเหมือนกับพระเจดีย์เมืองฝาง ทรงอธิบายโดยใช้แผนผังการประดิษฐานของพระเจดีย์รายล้อม ๓ ด้าน ๑๔ องค์ประกอบด้วย การเสด็จประพาสต้นในที่นี้จึงเป็นการท่องเที่ยวสำรวจสถานที่ต่าง ๆ เพื่อความเพลิดเพลินและความรู้ด้วยในที่

การท่องเที่ยวในยังสถานที่ต่าง ๆ ยังทำให้เห็นผลของการเลิกบ่อนในรัชสมัยของพระองค์ ปรากฏในตอนที่เสด็จไปบ้านกรมมรุพงศ์ “แล้วลงเรือไปขึ้นสะพานวังจันทร์ ดูตลาด เลิกบ่อน เสียอยู่ข้างจะชิวไปสักหน่อย” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๒๕) จะเห็นได้ว่าการเลิกบ่อนในที่นี้มีผลกระทบต่ตลาดต่าง ๆ เพราะแต่ก่อนนี้มีบ่อนสำหรับเล่นการพนัน เช่น ถั่ว โป้ ประจำทุกตลาด โปรดเกล้าฯ ให้เลิกไปที่ละแห่งสองแห่งจนหมดสิ้นในรัชกาลที่ ๕ การพักผ่อนหย่อนใจของพระองค์นี้นอกจากจะได้รับความสุขจากการสัมผัสกับบรรยากาศแปลกใหม่แล้ว ยังหมายถึงการ “ตรวจราชการ” รวมทั้งสังเกตความเป็นไปของบ้านเมืองและราษฎรในชนบทด้วย

๔. การชมสิ่งของและคนที่มีลักษณะพิเศษ

การเสด็จประพาสต้นในครั้งนี้ชนชั้นนำสยามได้พบกับสิ่งของและคนที่มีลักษณะผิดแผกไปจากที่พบเห็นทั่วไป ได้แก่ เห็ดยักษ์ คนผมแดง และสาวงามของเมืองต่าง ๆ ถือเป็นการสำรวจราชการด้วยสายตาของคนเมืองเพื่อความเพลิดเพลินและความสุขแบบหนึ่ง

การที่ราษฎร ณ เมืองต่าง ๆ พาพระองค์ไปทอดพระเนตรสิ่งที่มีลักษณะมงคลหรือมีลักษณะพิเศษนี้ปรากฏตลอดการเดินทาง ยกตัวอย่างเช่นการทอดพระเนตรเห็นลักษณะพิเศษที่ว่า “ชายจุมบาเชิญเสด็จถึงกลางตลาด ด้วยความประสงค์จะให้ดูเห็ดซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเวลากำหนดว่าจะเสด็จ ข้างจีนเขานับถือกันว่าเป็นมงคล ที่จริงไม่เคยเห็นโตอย่างนี้ พอเต็มอ่างเขี้ยวขนาดใหญ่” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๖) ราษฎรแถบนี้ถือกันว่าการที่มีเห็ดขนาดใหญ่เกิดขึ้นขณะพระองค์เสด็จมานี้

ถือว่าเป็นสิริมงคลยิ่งนัก การพักผ่อนหย่อนใจของพระองค์จึงเปรียบเสมือนการได้เสด็จ ออกมาทอดพระเนตรสิ่งแปลกใหม่ทั้งยังเสริมพระบารมีไปพร้อมกัน

อีกตอนหนึ่งกล่าวว่า พระวิเชียรพาคนผมแดงมาให้พระองค์ทอดพระเนตร ทรงมีพระบรมราชาธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า “อันลักษณะผมแดงนั้น เป็นผมม้าแดง อย่างอ่อนหรือเหลืองอย่างแก่ ผมที่แดงนี้มาข้างพันธุ์พอ ถ้าผู้หญิงไปได้ผมผมตา ลูกออกมาก็ผมตาไปด้วย ผมแดงนั้นเปลี่ยน ๓ อย่าง แรกแดงครั้นอายุมากเข้าก็ดำหม่นลง แก่ก็เลยขาวทีเดียว บอกพิชพันธุ์ว่าทราบว่าตัวมาแต่เวียงจันทน์ แต่มาก่อนอนุเป็นขบถ จะได้ตั้งอยู่ช้านานเท่าไรไม่ทราบ พุดเป็นไทย ประพุดติอาการกิริยาก็เป็นไทย” การทอดพระเนตรของพระองค์มีทั้งความเพลิดเพลินและการให้ความรู้แก่ผู้อ่านไปพร้อมกัน แสดงถึงสายตาของคนเมืองที่พิจารณาสิ่งต่าง ๆ นอกเมืองด้วยเหตุผล

นอกจากนี้ยังปรากฏการถ่ายรูปคนงามเมืองกำแพงเพชรซึ่งพระองค์ได้สั่งให้ เลือกลงไว้ก่อนด้วย พระองค์ทรงบันทึกไว้ว่า “เขาคัดเอาแต่ลูกผู้ดี ความจริงราษฎร ที่มานั่งอยู่ทั้งหมู่หน้าตาดีกว่าก็มี ผู้หญิงเมืองนี้นับว่ารูปพรรณสัณฐานดีกว่าเมืองอื่น ในข้างเหนือ คนงามทั้ง ๔ ที่จะมาถ่ายรูปนั้นเขาให้ถือกระเช้าหามาคอยแจกเลี้ยง” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๔๕-๔๖) คนงามที่ได้รับการถ่ายรูปนี้จะปรากฏภายหลังว่ามีผู้มาขอด้วยทั้งสิ้น แสดงถึงการการันตีความงาม ผ่านสายพระเนตรของพระมหากษัตริย์แล้ว การที่ทรงทอดพระเนตรคนงามของเมือง ต่าง ๆ นี้เสมือนการผ่อนคลายจากภาระหน้าที่การงานมาสู่การทอดพระเนตร การประชันโฉมสาวงามจากเมืองต่าง ๆ นั่นเอง

การถ่ายรูปคนงามเมืองกำแพงเพชรของชนชั้นนำมีนัยยะของการจ้องมอง ของเพศชายต่อเพศหญิง จึงถือเป็นกิจกรรมที่แสดงพื้นที่ของเพศชายอย่างสำคัญ การบันทึกภาพของผู้หญิงเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ชนชั้นนำชายปฏิบัติ ผู้หญิงเปรียบเสมือน วัตถุอย่างหนึ่ง ยิ่งเมื่อช่างภาพอยู่ในระหว่างการเดินทาง ผู้หญิงที่ถูกถ่ายมักเป็น ชนกลุ่มน้อยหรือกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่คงถือว่าเป็นของแปลก (Suwannakij, 2013: 239-240) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกว่า ผู้หญิงในกำแพงเพชร มีผิวพรรณและรูปร่างดีกว่าเมืองอื่นทางภาคเหนือ ก่อนที่จะเลือกหญิงงามจำนวน สี่คนมาเป็นแบบสำหรับการถ่ายรูป จากข้อความข้างต้นจึงแสดงถึงการชมและบันทึก

ผู้หญิงที่มีลักษณะสวยงามทั้งนี้ก็เพื่อความพึงพอใจของเพศชายและตอบสนองการพักผ่อนหย่อนใจด้วยประการหนึ่ง

๕. การชมละครนอกวัง

คณะชนชั้นนำที่ร่วมเดินทางในครั้งนี้ได้มีโอกาสชมการแสดงละครของมารดาหลวงพิพิธอภัยขณะเยี่ยมชมเมืองกำแพงเพชร ถือเป็นการชมละครนอกวังที่ได้บรรยากาศแปลกใหม่ ใน **เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒** นี้ได้บันทึกละครของมารดาหลวงพิพิธอภัยที่เล่นเรื่อง **ไชยเชษฐ** ณ เมืองกำแพงเพชร พระองค์ทรงเปรียบเทียบเครื่องแต่งกายกับละครเจ้าพระยามหินทรฯ มีการอธิบายเครื่องแต่งกายอย่างละเอียด และมีพระบรมราชวินิจฉัยเกี่ยวกับวิธีการเล่นเปรียบเทียบกับละครในอีกด้วย

มีละครของมารดาหลวงพิพิธอภัย เล่นเรื่องไชยเชษฐ กรมตำรวจเชื่อว่าเก่าแก่ ไม่มีโชดขึ้นมาถึง ที่แท้โชดเสียปนบับยับเย็นมาก คือ นายโรงแต่งตัวเป็นละคร แต่เสื้อผ้าขาวไม่ปักตะพายแพรอย่างเจ้าพระยามหินทร...นางแมวนั้นแต่งหูคือใส่เสื้อผู้หญิงอย่างใหม่เกี่ยวขอข้างหลัง มีความเสียใจที่คับไปหน่อยหนึ่ง ตั้งแต่บั้นเอวลงมาจนกันเกี่ยวขอไม่ได้ต้องง่าอยู่เฉย ๆ และการที่สวมนั้นก็พลาดพลังเฮียงอยู่ข้างหนึ่งด้วย...นารายณ์ธิเบศรสวมเสื้ออย่างใหม่แขนของสะพายแพร ท้าวสิงหนพสวมเสื้อขาวสะพายแพร... ร้องเป็นทำนองละครใน เห็นจะเป็นด้วยเล่นพระราชานิพนธ์ หมายถึงละครในคงต้องร้องละครในทั้งสิ้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๔๙)

การทอดพระเนตรละครของพระองค์ถือเป็นการพักผ่อนหย่อนใจรูปแบบหนึ่งที่เปลี่ยนสถานที่และบรรยากาศการทอดพระเนตรละครจากในวังเป็นนอกวัง ความรู้สึกของชาวเมืองเมื่อได้เยี่ยมชมชาวบ้านและชมการแสดงละครนอกเมืองนี้ก่อให้เกิดความรู้สึกแปลกใหม่ ทั้งยังก่อให้เกิดพระบรมราชวินิจฉัยประกอบละครในวังของพระยามหินทรฯ ถือเป็นการขยายวงความรู้และวงประสบการณ์ของชนชั้นนำในการเสพมหรสพ

๖. การปฏิสังขรณ์การกับราษฎร

ในการเสด็จประพาสต้นครั้งแรก พระองค์ทรงปลอมพระองค์มิให้ราษฎรทราบว่าเป็นพระมหากษัตริย์ แต่การเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ นี้พอจะมีข้าราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ และเพื่อนต้นทราบข่าว การปลอมพระองค์จึงเป็นไปได้ไม่สมบูรณ์นัก อย่างไรก็ตามพระองค์ก็ยังมีโอกาสได้ปฏิสังขรณ์การกับข้าราชการ พระสงฆ์ และราษฎรอยู่บ้าง การ “คุยเล่น” ถือเป็น การพักผ่อนหย่อนใจของคนทุกกลุ่มในสังคม แต่สำหรับชนชั้นนำแล้ว กิจกรรมดังกล่าวมีความหมายทางวัฒนธรรม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

พระองค์ทรงทราบถึงปัญหาเกี่ยวกับการขึ้นค่าที่จากนายพันอำแดงอ้อม ซึ่งสมมติให้พระยาโบราณเป็นผู้ใหญ่ในการเที่ยวครั้งนี้ รัชกาลที่ ๕ สมมติตนเป็นช่างถ่ายรูปของเจ้าคุณ ดังนี้

“แปลกใจที่ค่านำทำไมขึ้นไปกว่าแต่ก่อน ยอมรับว่าหาเงินเดี๋ยวนี้ได้ง่ายแต่ใช้ก็มากเหมือนกัน...อยากเฝ้าในหลวง พระยาโบราณรับว่าจะพาเฝ้านัดหมายกันมันคงว่าจะลงไปกรุงเก่า แต่จะรอขายข้าวให้ได้ทุนเสียก่อนแสดงความจงรักภักดีต่อเจ้าแผ่นดินเป็นอันมาก เพราะได้อยู่เย็นเป็นสุขเพราะท่าน” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๗-๓๘)

การสนทนากับราษฎรในครั้งนี้ทำให้พระองค์รับรู้ถึงปัญหาของบ้านเมืองโดยตรง อันจะนำไปสู่การบริหารประเทศต่อไป

การปฏิสังขรณ์การกับราษฎรในการพักผ่อนหย่อนใจครั้งนี้ยังปรากฏในตอนที่พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสังขรณ์การกับเจ้าของร้านที่ตลาดแพในแควใหญ่ซึ่งเป็นเจ้าของแพห้างเงินขายของฝรั่ง พระองค์ทรงกล่าวว่าเจ้าของร้านรู้จักเลือกของที่ดีจำเป็นสำหรับการเดินทาง ทั้งยังทรงชมว่า “เจ้าของร้านดูเป็นคนฉลาด ว่ามีรถไฟแล้วนำของขึ้นมาได้ง่าย มีกำไรดีขึ้นกว่าแต่ก่อน” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๗) แสดงถึงวิสัยทัศน์ของเจ้าของร้านเกี่ยวกับการคมนาคมจนทำให้พระองค์ทรงชื่นชมดังกล่าว

มีอยู่คราวหนึ่งยาวอิม บ้านพังมวงไม่ทราบว่าคุณอยู่กับพระเจ้าอยู่หัวจึงได้พูดเรื่องขึ้นคานา จนถึงกับต้องมาเข้าเฝ้าอีกครั้ง การณ์เช่นนี้ทำให้พระองค์ได้ทราบเรื่องราวจากปากของชาวบ้านโดยตรง ส่งผลต่อการปกครองด้วยประการหนึ่ง ผลกระทบเกี่ยวกับการบริหารราชการแผ่นดินของพระองค์ยังปรากฏผ่านคำบอกเล่าของราษฎรอีกด้วย ดังตอนที่รัชกาลที่ ๕ ทรงทราบความจากนายอำเภอบรรพตว่า “ตั้งแต่เลิกบ่อนพวกที่หากินในการบ่อนسادขึ้นมาตามลำน้ำ ที่เมืองบรรพตมีมาก ที่หาดลี้มเสียพวกค้าขายมากขึ้น จนต้องถึงทำโรงตลาดเพิ่มเติมหลายสิบห้อง ที่จับการเพาะปลูกแล้วก็มี นี่เป็นข่าวที่ได้ยินใหม่ในผลของการที่เลิกบ่อนเบี้ย” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๔๑) ความข้างต้นสะท้อนความเป็นจริงที่เกิดขึ้นในบ้านเมืองหลังจากที่พระองค์ทรงออกกฎหมายให้เลิกบ่อนเบี้ย ถือเป็นการสำรวจทุกข์สุขของราษฎรด้วยประการหนึ่ง

นอกจากจะได้รับทราบข้อมูลด้านการบริหารแผ่นดินแล้วยังมีข้อมูลด้านคติชนที่ปรากฏการบันทึกตำรายาและตำนานต่าง ๆ พระองค์มีพระราชปฏิสันถารกับราษฎรที่เป็นพยานหรือแหล่งอ้างอิงหลายคน ดังเช่นตอนที่พระองค์ทรงสอบถามเกี่ยวกับเรื่องชาวลับแล ดังความว่า “มีตาแก่คนหนึ่งอายุ ๘๐ เศษ เป็นผู้รู้เรื่องชาวลับแลมากตั้งแต่ขึ้นต้นมา มีตาแจ็กตาอีกคนหนึ่งอายุ ๖๐ เศษ เป็นพยานยืนยันชั้นเก่า ๆ ยังพวกหนุ่ม ๆ อีกเป็นกองเป็นพยานยืนยันชั้นหลังว่า ได้ยินเสียงพิณพาทย์และเสียงฆ้องเสียงโหม่ง เพราะผิดกับสามัญเป็นอันมาก ครั้นขึ้นไปดูก็ไม่เห็นอะไร” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๕๕) แสดงว่าความเชื่อและเรื่องเล่าเกี่ยวกับชาวลับแลนี้มีผู้เห็นพิสูจน์ได้ในชั้นหลังหลายคน พระองค์จึงจะสามารถจดบันทึกเรื่องราวเหล่านี้ไว้ได้

อีกตอนหนึ่งกล่าวถึงตำนานการสร้างพระพิมพ์และลักษณะการสักการบูชาด้วยประการต่าง ๆ โดยกล่าวถึงตำนานตำบลเมืองพิษณุโลก กำแพงเพชร พิชัยสงคราม พิจิตร สุพรรณ ว่ามีฤาษี ๑๑ ตนทำเครื่องประดิษฐานเงินทองให้แก่พระยาาศรีธรรมาโคกราช เป็นตำนานที่เล่าสือกันมาในแถบเมืองต่าง ๆ แสดงถึงประวัติความเป็นมาของการสร้างพระพิมพ์นั้น ๆ นอกจากนี้ยังมีความรู้เกี่ยวกับตำรายาที่พระองค์ตรัสว่าเป็นลิขิตพระครูปาโมกข์มนีที่บอกตำรายาไว้ เช่น

ใบส้มโอ ๑ ใบโคนที่สอ ๑ ใบมะกรูด ๑ ใบเงิน ๑ ใบทอง ๑ ใบมะพุ
๑ ใบมะกา ๑ ใบมะนาว ๑ รวม ๘ สิ่งนี้ เป็นยาต้ม ต้องลงคุณพระ
ลงด้วยพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ และสักกัตวาจนจบบท พุทธคุณ
ห้องต้นนั้นลงกระดาศปิดปากหม้อ และธรรมคุณ สังฆคุณ
สักกัตวานี้ ลงใส่กระดาศไว้กันหม้อ ต้มแล้วรับประทานครั้ง ๑
รุ่งราตรีหน้าแล้วเอากระดาศที่ปิดปากหม้อใส่ลงในหม้อต้มเคี่ยว
ไปกับยา (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๒)

การที่พระองค์มีพระราชปฏิสันถารกับราษฎรอย่างใกล้ชิดนี้ทำให้เห็นว่า
พระองค์ทรงเห็นความสำคัญของข้อมูลตำนานและภูมิปัญญาชาวบ้าน ทั้งยังถือเป็นการ
การเปลี่ยนบรรยากาศของชนชั้นนำสยามในการรับข้อมูลข่าวสารรวมทั้งความรู้
ด้านต่าง ๆ จากประสบการณ์ตรงอีกด้วย

๓. การปลอมพระองค์และบรรยากาศการรับเสด็จ

การปลอมพระองค์นี้ปรากฏในการเสด็จประพาสต้นครั้งแรก เมื่อเสด็จ
ประพาสต้นครั้งที่ ๒ พระองค์ยังทรงมีโอกาสมปลอมพระองค์บ้างโดยให้ผู้อื่นรับบทบาท
เป็นพระองค์ ยกตัวอย่างเช่นตอนที่กล่าวว่า “พอสำเร็จถึงบ้านเก่าแล้ว แวะเข้ากินข้าว
ตุ๊ก^๔ ได้รับหน้าที่เป็นพระราชอา แต่ทำทำไม่สนิทเพราะแกลล้ออัปปลิช^๕ ทักทายปราศรัย
ก็ต้องสอนกันมาก” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๘)
ความตื่นเต้นจากการได้เปลี่ยนสถานภาพของพระองค์ระหว่างการเสด็จประพาสต้นนี้
เป็นความสุขอย่างหนึ่งของชนชั้นนำ ซึ่งไม่สามารถกระทำได้เมื่ออยู่ในพระราชวัง
การปลอมพระองค์เช่นนี้ปรากฏอยู่หลายครั้งในการเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ นี้
ซึ่งได้กล่าวถึงบ้างแล้วในหัวข้อการปฏิสันถารกับราษฎร

การเสด็จประพาสต้นนี้พระองค์มีจุดประสงค์เพื่อพักผ่อนหย่อนใจ ละจาก
ภาระหน้าที่ในชีวิตประจำวัน แต่เมื่อมีข่าวการเสด็จแพร่ออกไปจึงปรากฏภาพที่ราษฎร
มาเข้าเฝ้าเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้พระองค์ต้องปฏิบัติหน้าที่เช่นเดิม พระองค์ทรง

^๔ ตุ๊ก คือ กรมหลวงสรรพสาตศุภกิจ

^๕ อัปปลิช เป็นภาษาของนายคณางะ หมายความว่า อัปปรีย์ แต่พูดไม่ชัด

เทียบบรรยากาศการรับเสด็จเมื่อเสด็จประพาสต้น ว่า “มีราษฎรมาเหมือนเทศกาลไหว้พระ แต่ถามดูก็ได้ความว่านัดกันมารับเสด็จเท่านั้น” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๒๙) แสดงถึงจำนวนของราษฎรที่มาเฝ้ารับเสด็จนั้นมีมากเหมือนมีเทศกาลไหว้พระ

อีกตอนหนึ่งทรงกล่าวว่า “แล้วเดินต่อมาทางบกมาเจอพวกเดินบกด้วยกันหลายคน เลยเป็นกองโต เดินแจกเสมาระมาที่นี้เป็นหมู่บ้านใหญ่ ผู้คนแน่นหนามากจนถึงวัดซึ่งสำหรับจะจอดแรม เขาเรียกในระยะทางว่า บ้านหัวดง มีคนมาประชุมอยู่แน่นในลานวัด ต้องไปยืนให้กราบดินตามความต้องการเป็นอันมาก” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๘-๓๙) แสดงให้เห็นถึงภาระหน้าที่ของพระองค์ที่ถึงแม้จะเป็นช่วงของการพักผ่อนหย่อนใจแต่ก็ยังมีราษฎรมาเฝ้ารับเสด็จเป็นจำนวนมาก บรรยากาศเช่นนี้ทำให้ชนชั้นนำรู้สึกแปลกใหม่และยังรู้สึกขบขันว่าถึงอย่างไรก็สามารถหลบเลี่ยงได้

การกล่าวถึงคนที่มารอรับเสด็จแถวบ้านตาช้าง คนโปรดสมัยเสด็จประพาสต้นครั้งแรก “ผู้คนญาติแน่นหนา ลูกแต่งตัวเต็มยศปักยุเต็มที” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๒๘) คำว่า ปักยุ นี้อธิบายถึงเครื่องแต่งกายที่เยอะจนดูพุงและเต็มไปทั้งตัวได้เป็นอย่างดี และยังสื่อถึงความมีฐานะของนายช่างและญาติพี่น้องผ่านการปลูกหอใหม่และการฉลองพระไลผู้เป็นลูกซึ่งได้เป็นเปรียญอีกด้วย

พระองค์ยังทรงสอดแทรกอารมณ์ขันเกี่ยวกับสถานะภาพของพระองค์ ที่ต้องกลับไปเป็นพระมหากษัตริย์เช่นเดิม แม้จะเสด็จมาเพื่อพักผ่อนก็ตาม ดังตอนที่กล่าวว่า ทรงได้รับเชิญให้เสด็จไปเรือนของพวกจีนแคะเจ้าของไร่อ้อยหลายเจ้าแก่ “เรากลับเป็นพระราชตามเดิม มีผู้คนมาก มีพิณพาทย์ไทย พิณพาทย์จีนและมาล่อเป็นอันมาก มีรูปเทียนมาเชิญให้ขึ้นบก ได้ขึ้นไปบนเรือน ตั้งโต๊ะเครื่องบูชา...” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๘) แสดงให้เห็นถึงสถานะภาพของพระองค์ว่ามีทั้งที่สามารถปลอมพระองค์เป็นผู้ร่วมคณะ และสถานที่ที่ราษฎรรวมทั้งข้าราชการทราบว่าจะเสด็จมา สถานภาพของพระองค์ระหว่างการเสด็จประพาสในครั้งนี้จึงมีการสั่นไหวอยู่เสมอ

สรุปและอภิปรายผล

พระราชนิพนธ์ **เสด็จประพาสต้น ครั้งที่ ๒** นี้บันทึกการพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามในยุครัชกาลที่ ๕ ที่สัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องความศิวิไลซ์ที่เริ่มก่อตัว การพักผ่อนหย่อนใจแสดงถึงการพักจากภาระหน้าที่การงานมาสู่การสัมผัสบรรยากาศและประสบการณ์ที่แปลกใหม่ ทั้งอาหาร สถานที่ และผู้คน อาจกล่าวได้ว่าการเปลี่ยนวิถีปฏิบัติเช่นนี้ก่อให้เกิดความสุขแก่คนเมือง เมื่อพิจารณาการเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ไทยในยุคก่อนจะพบว่าเป็นการเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารคและทางชลมารคเท่านั้น การเสด็จโดยเรือต้นดังปรากฏในสมัยของพระองค์นั้นเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามไม่เคยปฏิบัติจึงเป็นสิ่งที่แปลกใหม่ ความแปลกใหม่ในที่นี้จึงเป็นที่มาของความสุขของชนชั้นนำสยามที่ได้ขยายวงประสบการณ์ของตนผ่านรูปแบบการเดินทางที่ต่างออกไป

การเสด็จประพาสต้นเปลี่ยนแปลงวิถีปฏิบัติเดิมของชนชั้นนำ กล่าวคือชนชั้นนำได้ใช้เทคโนโลยีการถ่ายรูป ได้เปลี่ยนสถานที่ในการปรุงและรับประทานอาหาร ได้ท่องเที่ยวไปยังสถานที่ต่าง ๆ ได้พบสิ่งของหรือผู้คนที่มีความพิเศษ มีการชมมหรสพนอกวัง มีการรับข่าวสารและปัญหาเกี่ยวกับบ้านเมืองจากราชกรโดยตรง รวมทั้งมีการปลอมพระองค์เพื่อให้บรรยากาศการพักผ่อนหย่อนใจเป็นไปอย่างส่วนพระองค์ ทั้งยังได้สัมผัสกับบรรยากาศแปลกใหม่และก่อให้เกิดความสุขอีกด้วยการพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำในวาระนี้ยังเป็นการแสดงถึงความศิวิไลซ์ของชนชั้นนำที่ผละออกจากภาระหน้าที่การงานมาสู่การเดินทางเพื่อเยี่ยมชมโลกใหม่ ซึ่งไม่สามารถสัมผัสได้ในชีวิตประจำวัน ความสุขของคนเมืองเมื่อเดินทางมาสัมผัสกับบรรยากาศนอกเมืองนี้ เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำเริ่มยอมรับและเป็นไปตามกระแสของเศรษฐกิจและสังคมโลก อันเป็นต้นแบบของการพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นกลางในเวลาต่อมา

การเดินทางออกไป “เยี่ยมชม” ราชกรตามเมืองต่าง ๆ นี้เป็นลักษณะของชนชั้นนำที่ออกไปชนบทเพื่อทำความเข้าใจชนบทและตนเอง ดังที่ทองชัย วินิจจะกุล (๒๕๔๖: ๑๘-๒๒) ตั้งประเด็นเรื่องการเป็น “คนอื่น” ภายในสังคมไทยเอง (The Others Within) โดยกล่าวว่าแบบแผนของการเขียนงานประเภทบันทึกการท่องเที่ยวในยุคนี้มักบันทึกผู้คนสองแบบคือ ชาวป่า ที่ในสายตาของชนชั้นนำสยามไม่สามารถทำให้ศิวิไลซ์

ได้ (uncivilizable) มักปรากฏความแปลกประหลาดของรูปร่าง บุคลิก ความเป็นอยู่ และพิธีกรรมของคนเหล่านั้น กับพวกที่สองคือคนบ้านนอก ซึ่งมีตัวตนมากกว่าชาวป่า มีใช่เพียงคนชาติพันธุ์ไทเท่านั้นแต่รวมถึงลาว มอญ เขมร และอื่น ๆ คนบ้านนอกเหล่านี้คือราษฎรผู้ขยันขันแข็งและจงรักภักดีต่อบรรดานักเดินทาง แม้จะไร้การศึกษา หลงใหลงมงายกับไสยศาสตร์หรือความเชื่อที่ไม่เป็นเหตุเป็นผล แต่ก็ทำให้ศิวิไลซ์ได้ การกล่าวถึงชาวป่าและคนบ้านนอกนี้คือการแสดงความเป็น “คนอื่น” ของชนชั้นนำชาวกรุงและผู้อ่านชาวกรุง ซึ่งวัดความแตกต่างกันที่ความคิดวิไลซ์

จากประเด็นข้างต้นสะท้อนการเสด็จประพาสต้นที่ว่าการจำแนกคนป่าและคนบ้านนอกนี้แสดงให้เห็นถึง “ความคิดวิไลซ์” ของชนชั้นนำสยามที่ต่างกับคนสองกลุ่มนี้ เพราะการมีเวลาว่างสำหรับการเดินทางมาพักผ่อนหย่อนใจถือเป็นการแสดงความศิวิไลซ์แก่ชาวบ้านนอกและการขยันขันแข็งตัวตนของชนชั้นนำด้วยประการหนึ่ง ดังปรากฏในกิจกรรมต่าง ๆ ที่ต้องอาศัยทักษะหรือวิทยาการที่ชนชั้นนำสงวนไว้สำหรับสมาชิกในกลุ่มทางสังคมของตนเองเท่านั้น

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กัญญิกา ศรีอุดม. “ความเป็นมาเรื่องการท่องเที่ยวในสังคมไทย”. ใน **สมุดภาพเที่ยวที่ต่าง ๆ**. นนทบุรี: ต้นฉบับ, ๒๕๕๘.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พิมพ์ครั้งที่ ๒๖. **เสด็จประพาสต้น ในรัชกาลที่ ๕. พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระนิพนธ์ในสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ**. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๙.

พลาดศิษย์ สิทธิธัญกิจ. **ประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕**. นนทบุรี: บันทึกสยาม, ๒๕๔๕.

ธงชัย วินิจจะกุล. “ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ ๕ แสวงหาสถานะของตนเอง ผ่านการเดินทางและพิธีภักดิ์ทั้งในและนอกประเทศ”. **รัฐศาสตร์สาร**. ๒๔, ๒ (๒๕๕๖): ๑-๖๖.

วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ. “การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม พ.ศ.

๒๕๔๕-๒๕๗๕”. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

สุกัญญา สัจฉายา. “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะนักคิดชน”. ใน **ปียรชกวิรินทร์**. กรุงเทพฯ: ศูนย์วิจัยภาษาและวรรณคดีไทย และภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ร่วมกับฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

สุภาพร คงศิริรัตน์. “การศึกษาพระโลกทัศน์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา”. วิทยานิพนธ์ปริญญาตรีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยนเรศวร, ๒๕๕๓.

อรรรรณ ศรีอุดม. “พระราชนิพนธ์ ไกลบ้าน กับบางมุมมองด้านการท่องเที่ยว”. **วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์**. ๒, ๔ (ม.ค.-เม.ย.๒๕๔๔) ๘๕-๑๐๔.

อาทิมา พงศ์ไพบุลย์. “คุณค่าของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

ภาษาอังกฤษ

Scott, John, ed. **A Dictionary of Sociology**. Oxford: Oxford University Press, 2014.

Suwannakij, Sing. “**King and Eye: Visual Formation and Technology of the Siamese Monarchy**”. Ph.D. Dissertation, Faculty of Humanities, University of Copenhagen, 2013.